

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 8, Sayı: 1, ss. 81-107
Geliş Tarihi: 30.03.2024
Kabul Tarihi: 04.06.2024
DOI: 10.33201/iranian.1461890
Makale Türü: Araştırma Makalesi

İran’da Muhammed Rıza Şah Karşısı Liberal Muhalefet: Milliyetçi Cephe Hareketi

Elif POLAT*

Öz

İran siyasi tarihinde önemli bir yere sahip olan Milliyetçi Cephe Hareketi, Muhammed Musaddık’ın etrafında birleşen ve farklı gruplar tarafından oluşturulan bir siyasi yapıdır. Bu parti, milliyetçi ve liberal politikaları bir araya getirerek parti programında yer vermiş ve petrolün millileştirilmesi meselesinde geniş bir uzlaşma zemini yakalamıştır. 1953 sonrası dönemde İran siyaseti çok hareketli zamanlar yaşamış, İngiliz şirketi ile olan petrol anlaşması tek taraflı fesih edilmiş ve petrol millileştirilmiştir. Millileştirme hamlesinden sonra İngiltere başta olmak üzere ABD ve birçok batılı ülke İran petrollerine uluslararası alanda ambargo uygulamıştır. Ülke gündemine düşen petrol krizi ve iç huzursuzluklar ile başa çıkmaya çalışan Musaddık’ın darbe sonucu siyasetten uzaklaşması sistemi eski çarklarına döndürmüştür. Milli Cephe’nin diğer üyelerinin tutuklanması veya ülkeden kaçmaları partiyi bölmüştür. Milliyetçi Cephe Hareketi, Şah baskısının hafiflediği 1963 sonrasında tekrar farklı fraksiyonlar tarafından diriltilmeye çalışılmıştır. Mevcut rejime muhalif olarak siyaset yapması gereken Cephe Hareketi, iç çekişmelerden dolayı ülke meselelerinde pasif kalmıştır. Devrim sürecinde muhalif çatıda birleşen ve Şah rejimini devirmeyi başaran bloğun içinde yer almıştır. Ancak devrim sonrası yeni rejim tarafından da siyasi faaliyetleri yasaklanmıştır. Bu çalışmada Milliyetçi Cephe Hareketi’nin siyaset sahnesine çıkışını ve geçirmiş olduğu evreleri objektif kaynaklar ışığında incelemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçi Cephe Hareketi, Muhammed Musaddık, Petrol, Muhalefet, Devrim.

* Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Elazığ, Türkiye, pltelf00@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5032-3172

Cammon Creative Licence

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY NC) International License.

İran Çalışmaları Dergisi bilginin yayılması ve zenginleşmesi için Açık Erişim Politikasına uymaktadır.

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 8, No: 1, pp. 81-107
Received: 30.03.2024
Accepted: 04.06.2024
DOI: 10.33201/iranian.1461890
Article Type: Research Article

Liberal Opposition against Mohammad Reza Shah in Iran: Nationalist Front Movement

Elif POLAT*

Abstract

The Nationalist Front Movement, which has a significant place in the political history of Iran, is a political structure united around Mohammed Mossadegh and created from different groups. This party gave place its party program by combining nationalist and liberal policies, and caught a broad consensus on the issue of nationalization of oil. After 1953, there were very active years in Iranian politics, the oil agreement with the British company was terminated, and oil was nationalized. After the nationalization move, the USA and many western countries, especially UK, imposed an international embargo on Iranian oil. Mossadegh, who was trying to cope with the oil crisis and internal unrest on the country's agenda, moved away from politics as a result of the coup, thus the system returned to its old wheels. The arrest of other members of the National Front or the escape from country divided the country. The Nationalist Front Movement was tried to be revived by different fractions after 1963, when the shah's pressure eased. The Front Movement, which was supposed to engage in politics as the current opposition, remained passive in the country's issues due to internal conflicts. The Front Movement took part in the bloc that united in the opposition during the revolution and succeeded in overthrowing the shah regime. However, after the revolution, political activities were banned by the new regime. In this study, we tried to examine the emergence of Nationalist Front Movement on the political scene, and the stages it went through in the light of objective sources.

Keywords: Nationalist Front Movement, Mohammed Mossadegh, Oil, Opposition, Revolution.

* PhD Student, Fırat University, Social Sciences Institute, History of the Republic of Türkiye, Elazığ, Türkiye, pltelf00@gmail.com, ORCID: 0000- 0001-5032-3172

1. Giriş

İran'ın, bulunduğu coğrafya açısından önemli bir konumda olması ve yer altı kaynakları bakımından zengin olması onu dış tehditlere açık hale getirmiştir. Buna bağlı olarak çoğu zaman dış güçlerin işgaline uğramıştır. Özellikle 1900'lerin başından itibaren her iki dünya savaşında da İngiltere ve Rusya tarafından iki işgal bölgesine ayrılmıştır. Önemli geçiş yollarında bulunması İran'ı savaş dönemlerinde ikmal ve haberleşme açısından stratejik bir noktaya taşımıştır. 20. yüzyıl itibariyle enerji kaynaklarının kullanılmaya başlanması ve İran'da petrol kuyularının keşfedilmesi nedeniyle dış güçler tarafından İran hedef noktasına oturtulmuştur. İran'daki özellikle Kaçar ve Pehlevi hanedanlıkları ülkenin doğal zenginliklerini halka aktarmada yetersiz kalmış, yabancı güçler tarafından sömürülmesine karşı çıkamamıştır. Halkın varlık içinde yokluk çekmesi, ülke kaynaklarının yabancılar tarafından sömürülmesi ve yöneticilerin otoriter tutumu İran'da sokakların tansiyonunu yükseltmiştir.

1925 yılında Rıza Şah tarafından İran'da Pehlevi iktidarı kuruldu. Rıza Şah, iktidarının ilk dönemlerinde yapmak istediği değişiklikleri gizleyerek ülkede tam bir hakimiyet kurma mücadelesi verdi. Nitekim ulema sınıfı ile iyi geçinmek zorunda kaldı. Ancak gücünü toparladıktan sonra aklındaki yenilikleri, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün ülkesinde uyguladığı devrimlerin bir benzerini İran'da gerçekleştirmeye çalıştı. Buna bağlı olarak yerinde incelemeler de bulunmak üzere Türkiye'yi ziyarette bulundu. Döndükten sonra İran'da radikal yönde modernleşme çalışmalarına başladı. Muhalif kesimden yoğun tepkiler almasına rağmen, otoriter yönetimiyle tepkileri sindirdi. İkinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıllarda İngiltere ve Rusya'dan uzak bir siyaset takip etti ve Almanya ile yakınlaştı. Bu yakınlaşma nedeniyle İngiltere ve Rusya tarafından tahtından uzaklaştırıldı. Böylece 16 yıllık Rıza Şah dönemi kapanmış oldu.

Rıza Şah'ın ülkeden çıkarılmasından sonra tahta oğlu Muhammed Rıza Şah geçmiştir. Hükümdarlığının ilk yıllarında İran'da kısmi bir özgürlük ortamını oluşturmuştur. Babasının döneminde baskı altında tutulan milliyetçi, sosyalist ve İslamcı muhalif gruplar bu dönemde tekrar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu süreçte muhalefet gruplarından olan muhafazakâr dini hareketi temsil eden ulemanın özellikle Ayetullah Humeyni'nin siyaset sahnesine çıkması ve 1979 devrimine giden süreçte koordinasyon

merkezinde bulunması önemli olmuştur. Diğer bir muhalif grup olan Özgürlük Hareketinin, devrim mücadelesi içinde önemli bir konumda bulunması ve bu hareketi oluşturan Mehdi Bezirgan, Beni Sadr ve Ali Şeriatî gibi aydınların, İran siyasi tarihinde atılımlar gerçekleştirdiği bir gerçektir. Diğer bir İslamcı ve Marksist muhalif örgüt olan Halkın Mücahitlerinin silahlı eylemler yolu ile devrim sürecindeki payı fazladır. Şah karşıtlığında sol hareket bağlamında Tudeh Partisi ve Halkın Mücahitleri örgütü de yine önemli bir muhalefet bloğunu oluşturmaktadır. Ancak konumuz itibariyle çalışmamızda Liberal muhalefet hareketi olan Milliyetçi Cephe Hareketi ve Muhammed Musaddık'ın petrolün millileştirilmesi meselesinde oynadığı rolü anlatmaya çalışacağız.

1950'lerin başında İran'da önemli bir tartışma konusu ortaya çıktı. Şah'ın İngiliz şirket ile yapmış olduğu petrol anlaşması büyük tepkiye yol açtı. Muhammed Musaddık ve arkadaşları petrolün millileştirilmesi gerektiğini savunuyordu. Yoğun tartışmalardan sonra Milliyetçi Cephe hareketi ve Başbakan Musaddık'ın meclisten geçirdiği yasaya göre petrolün çıkarılması ve işletilmesinin İran tarafından yapılması kararlaştırıldı. Muhammed Rıza Şah ve Musaddık arasında millileştirme meselesi yüzünden büyük gerginlikler yaşandı. İngiltere bu kararı protesto ederek İran petrolüne ambargo koydu. İngiltere'yi ABD ve diğer Avrupa ülkeleri de takip etti. Kısa sürede İran hem iç hem de dış kamuoyunda zor durumda kaldı ve ekonomik kriz ile karşı karşıya geldi. Muhammed Musaddık'ın başında bulunduğu Milliyetçi Cephe Hareketi, çok bileşenden oluştuğu için içeriden kopmalar yaşadı. Her alanda kan kaybeden Musaddık'a darbe girişiminde bulunuldu. Darbe planları batı tarafından yapılarak Şahın da dahil olmasıyla uygulamaya koyuldu. Musaddık'ın darbeden haberdar olması ilk girişimin yani Şah'ın Musaddık'ı görevden aldığı Musaddık'a bildiren fermanların başbakana iletilmesi süreci başarısız olduktan sonra yeni bir planın uygulanmasıyla girişim bu kez başarılı oldu ve Musaddık iktidardan indi ve Şah ülkeye geri döndü. Musaddık ev hapsine alındı. Diğer Milliyetçi Cephe üyeleri yakalandı veya ülkeden kaçmak zorunda kaldı.

1960'ların başında tekrar harekete geçen eski gruplar Milliyetçi Cepheyi diriltmeye çalıştı. Şah karşıtlığı etrafında birleşen gruplarla devrim sürecinde bir araya gelerek muhalefet yaptı. Ancak 1979'da devrimin başarıya ulaşmasından sonra Milliyetçi Cephe Hareketi, karşı devrim

hareketi ile iktidardan uzaklaştırıldı. Yeni rejim tarafından yasaklanan siyasi partilerden biri olmasına rağmen halen varlığını sürdürmektedir.

Bu çalışmada, İran siyasi tarihinden bir kesit olan 1941-1979 tarihleri arasında Pehlevi hanedanlığına karşı, muhalif kesimi geniş bir koalisyon ile temsil eden Milliyetçi Cephe Hareketi'nin siyasi faaliyetleri ve ülke siyasetine etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Buna bağlı olarak Pehlevi hanedanlığının kuruluşundan itibaren üç ayrı dönem temelinde oluşturulan makalede; birinci dönemde, Muhammed Rıza Şah ve oğlu Muhammed Rıza Şah dönemleri ele alınmış siyasi, sosyal ve ekonomik sorunlara değinilerek muhalif tepkilerin tek çatı altında birleşme süreci incelenmiştir. İkinci dönemde, Milliyetçi Cephe Hareketi'nin ülke içindeki etkinliği, milli kaynaklarının uluslararası piyasalarda boykot edilmesi ve mali anlamda krize sürüklenmesi, son olarak ülkenin başbakanının darbe ile indirilmesi ele alınmıştır. Üçüncü dönemde, rejim tarafından baskı altına alınmış muhalif kitle ve dağılma tehlikesi yaşayan Milliyetçi Cephe Hareketi'nin hayatta kalma mücadelesi üzerine odaklanılmıştır. Çalışmanın akışı içerisinde dönemsel kaynakların yanında, yabancı kaynaklar ve çeşitli argümanlar kullanılmıştır.

2. İran'da Pehleviler Dönemi (1925-1979)

2.1. Rıza Şah Pehlevi Dönemi (1925-1941)

İran, Birinci Dünya Savaşı sırasında iki emperyalist ülke olan Rusya ve İngiltere tarafından işgal bölgesine ayrılmıştı. Bu dönemde Kaçar hanedanlığı, varlığını fiilen devam ettirmiş olsa da, iktidar gücü ciddi şekilde yara almıştı. 1917 yılında Rusya'da Bolşevik Devrimi'nin gerçekleşmesi ile Sovyetler Dünya Savaşı'ndan çekildiği gibi, İran'daki işgal bölgelerini de terk etmeye başlıyorlardı. Bu durum en çok İngiltere'ye yarıyor, İran'da Rusya'nın boşalttığı alanları ele geçirerek, bölgede manda yönetimini tesis etmeye çalışıyordu. Ancak İngiltere bu düşüncesini hayata geçirmekte başarısız oluyordu. Zorlu savaş koşulları, işgale uğraması, bağımlı ve zayıf iktidarın başta olması ve giderek yayılan iç karışıklıklar, İran'ı kaosa doğru sürüklüyordu (Gündoğan, 2016, s. 77-78).

İran'da yaşam şartlarının her geçen gün zorlaştığı ve yabancı hakimiyetinin arttığı bu sıkıntılı zamanlarda 21 Şubat 1921 tarihinde Kazak Tugay komutanı Rıza Han, üç bin askeri ile Tahran'a yürüyerek bir darbe

sonucu yönetimi ele geçirmeyi başardı. Darbeden sonra Rıza Han, ülkede sıkıyönetim ilan etti. Başbakanlığa Seyyid Ziya Tabatabai'yi getirdi. Rıza Han sırasıyla, Kara Kuvvetleri Komutanı, Harp Bakanlığı ve hem Genel Kurmay Başkanlığı hem de Başbakanlık koltuğunu ele geçirerek iktidarın perde arkasındaki asıl gücünü oluşturdu. Rıza Han, darbe yapmadan önce Kaçar Hanedanlığını yıkmama sözü vermesine rağmen, 1925 yılına gelindiğinde Meclis, Kaçar Hanedanlığına son vererek, Rıza Han'ı Şah olarak ilan etti. Böylece Pehleviler dönemini başlatan Rıza Şah, 1941'de İngiliz ve Sovyetler tarafından zorla tahttan el çektirilmesine kadar 16 yıl İran'da otoriter bir yönetim sürdüreceği İran tahtına oturdu (Abrahamian, 2008, s. 87-88). Rıza Şah, tahta geçtikten bir yıl sonra 25 Nisan 1926 da Tahran'da bulunan Gülistan Sarayı'nda görkemli bir törenle taç giydi (Kurtuluş, 2008, s. 67).

Rıza Şah, çeşitli sebeplerle bölünmüş ve başkent dışında etkin olmayan devlet otoritesini güçlendirerek, merkezileşme yolunda önemli adımlar atmaya başladı. Devlet kurumlarının tesisi ve yönetim alanını genişletmek için belirli kesimlerden destek alma ihtiyacı hissetti. Bunların başında ulema gelmekteydi ve başta onlarla iyi ilişkiler kurma yoluna giderek, dini kesimin desteğini arkasına aldı. Ulemeden önemli din adamları olan Muhammed Hüseyin Naini, Abdülkerim Hairî ve Ebu'l Hasan İsfahani Pehlevî Hanedanlığına açık desteklerini bildirerek başkent içinde ve diğer şehirlerde Rıza Şah'ın yolunu açıyorlardı (Uyar, 2006, s. 181).

Rıza Şah'ın ilk başta ulema ile ilişkilerini sıcak tutması tamamen menfaatleri gereği, otoritesini güçlendirmek içindi. Rıza Şah, tahta oturmadan önce ülkeye Cumhuriyet rejimini getirme niyetindeydi. İran'ı, Mustafa Kemal'in Türkiye'si gibi yönetmek ve kendisine bağlı bürokratik bir sınıf oluşturmak gayesindeydi. Ancak ulema Cumhuriyet rejimine karşı monarşiyi savunuyordu. Ulemanın vetosu ile karşılaşan Rıza Şah, onlarla ters düşmemek adına Kum şehrine giderek üç müçtehit olan Nâinî, Hâirî ve İsfahânî ile görüşerek bağlılığını bildirip, Cumhuriyet fikrinden vazgeçtiğini ifade etti. Bu üç müçtehit İran'daki Şîu ulemaya telgraf çekerek, şu ifadelerde bulundular:

Bir Cumhuriyet hükümeti kurulmasından bahsedilmiştir. Bu toplumu memnun etmekten uzak bir fikirdir ve ülke ihtiyaçlarına uygun değildir... O nedenle Ekselansları Başvekil (sürgündeki müçtehitlerle) helalleşmek üzere Kum'a geldiğinde kendisinden bu

fikre bir son verilmesini, yukarıda ifade edilen kanaatlerin terkinin ve bunun bütün memlekete ilanını rica etmiş bulunuyoruz. Kendisi bunu kabul etmiştir. İnşallah halk yapısını tam manasıyla takdir edecek ve bunun için layıkıyla şükredecektir. (Ahavi, 1990, s. 70-71)

Pehlevi hanedanlığından önce İran'da merkezi yönetimin zayıf kalması ve devletin yetiştirdiği bürokratik bir sınıfın olmayışı nedeniyle oluşan boşluğu ulemanın doldurduğu görülmektedir. Ulema siyasi, sosyal ve hukuk alanlarında faaliyet göstererek, İslami ve geleneksel esaslara dayanan eğitim kademelerinde medeni ve ticari hukuk alanlarını içine alan vakıf idarelerini ve şer'î yargı alanlarını elinde bulunduruyordu (Keddie, 1981, s. 32).

Rıza Şah, iktidarını oturtuktan sonra 1926'dan itibaren radikal reformlar yapma yolunda adım atmaya başladı. Ülkenin sosyal ve ekonomik kalkınması, merkezileşmesi ve milli duyguları diriltme çabalarına girdi. Aklındaki reform çalışmaları, aydınlar tarafından uzun yıllar boyunca tartışılan ve bir türlü hayata geçmeyen ihtiyaçlardı. Rıza Şah tarafından, köklü değişimlerin sinyali verilerek uygulanmaya başlanıyordu. Rıza Şah, yapacağı işlerde şehirli orta sınıfın ve aydınların desteğini alıyordu. Parçalanmış ve merkezi yönetimden yoksun olan İran'ı toparlayıp birleştirmek ve ülke kaynaklarını yabancı güdümünden çıkarıp millileştirmek Rıza Şah'ın ilk hedefleri arasındaydı (Djalili & Kellner, 2010, s. 67-68).

Rıza Şah, ilk olarak devlet otoritesini güçlendirmek ve kendisine bağlı düzenli bir ordu oluşturmak ile işe başladı. Böylece İran'ın modern bir ulus-devlet modelinin temelleri de atılmaya başlandı. Rıza Şah, genellikle askeri üniforma ile halkın önüne çıkardı, bu da onun ülkenin en ücra köşesine bile korku salacağına bir göstergesi sayılıyordu. Zorunlu askerlik yasasını çıkararak, düzenli bir ordu kurdu. Ordu kuvvetleri, zorunlu askerlik yasasının etkisiyle büyümeye başladı. Ayrıca bürokrasi sınıfı da hızla büyümeye başladı. Özellikle bürokrasi ve iç güvenliğin sağlanmasından sorumlu polis teşkilatına önem veren Rıza Şah, kendisine bağlı ve isteklerini rahatlıkla yaptıracağı yeni oluşumların kurulmasına destek veriyordu (Gündoğan, 2016, s. 81).

Pehlevi hanedanlığına kadar dağınık ve başıboş olan kabilelerin, devlet eliyle toparlanamaması ve otorite altına alınamaması, ülkeyi parçalamış siyasi birliği yok etmişti. Rıza Şah, Kabileler üzerine sert baskınlar yaparak itaat edenleri devlete bağladı, asi olanları da yok etmeye başladı. Şah, bu hamleyle kısmi bir merkezileşmeyi sağlamayı başardı.

Hukuksal düzenlemeler ile seküler bir yapı oluşturulmaya çalışılmış, Şer'î hukukun yanında Fransız hukukunun da referans alındığı yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. 1906 Anayasa'sı ortadan kaldırılmamıştır ancak, yeni düzenlemeler ile işlevsiz hale getirilmiştir. Ceza Kanunu, Medeni Kanun ve Ticaret Kanunu bu dönemde çıkarılmıştır (Mokhtarpour, 2012, s. 47). Rıza Şah, modernleşme çalışmalarını her alana yayınca, ulemanın yaşam alanına da böylece girmiştir. Sosyal ve siyasal alanlarda sekülerleşme yolunda atılan adımlar, Rıza Şah ile ulemayı karşı karşıya getirmeye başlamıştır. Rıza Şah, gün geçtikçe ulemayı sistemin dışına itmek için, yasalar yoluyla birçok yenilik getirmiştir. Örneğin vakıfların tümü devlete bağlanarak, bu topluluğun ekonomik yapısına büyük darbe vurulmuştur. Böylelikle ulema Kaçar yönetimindeki güçlü konumunu kaybederek, devletin tüm aygıtlarından soyutlanmaya çalışılmıştır (Arı, 2008, s. 193, 194). 1925 ile 1930 yılları arasında önemli dinsel propaganda araçları olan mahkemeler, eğitim kurumları ve vakıflar üzerindeki ulema etkisi kırılarak, devletin denetimine geçmesiyle beraber, sistemin çarkları artık tersine dönmeye başlamıştır. Geleneksel eğitim veren medreselerden farklı olarak batı tarzı laik eğitim kurumları açılmıştır. Bu da medreselerdeki öğrenci sayısını günden güne düşürerek, ulemanın saygınlığını azaltmıştır (Akyol & Ahmadi, 2019, s. 162).

Çıkarılan bir yasa ile gündelik hayatın içine giren ve toplumsal yaşamı sınırlandıran bazı uygulamalar başlatıldı. Bu yasaya göre, kadınların başörtüsü takması yasaklanarak, dini giysilerin giyilmesi suç sayılıyordu. Bunun yerine ise batılı giyim tarzı ve başa şapka takılması gerektiği belirtiliyordu (Sancar, 2016, s. 67-68). Rıza Şah'ın Atatürk gibi laikleşme yolunda attığı adımlara rağmen ülkesi hiçbir zaman Türkiye gibi batılı olamadı (Oberling, 1997, s. 211).

Rıza Şah, ülke genelinde bu döneme kadar yapılmamış reform hareketlerini sert bir şekilde uyguladıkça, kendisine karşı kitlesel bir muhalefet bloğu oluşmaya başladı. Bunu gören Şah, yolunu açmak için muhalif kitleyi oldukça sert yöntemlerle bastırarak, tek sesli bir yönetim sistemi oluşturdu.

Basına sansür uygulayarak, kendisine muhalif olan Rûznâme-i Peykar, Rûznâme-i Tufan gibi gazeteleri kapattı (Özkan & Rigiderakhshan, 2019, s. 986-987). Aydınlar ve din adamları baskıya maruz kaldı ve hapislere atıldı. Siyasi oluşumlar engellenerek, yer altına itildi.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İngiltere ve Sovyet Rusya ile yeniden gerginleşen ilişkiler, Rıza Şah için bir dönüm noktasını oluşturdu. Rıza Şah, İngiltere ve Sovyet Rusya'nın baskılarına karşı üçüncü bir yol arayışındaydı. Bu arayışı fazla sürmeden Almanya faktörünün devreye girmesi ile belirlendi. Almanya, İngiltere ve Sovyet Rusya karşıtı blokta yer almaktaydı. Rıza Şah, bu süreçte görünüşte tarafsız ancak fiilen Almanya yanlısı bir tutum sergileyerek, tarafını açıkça belli etti. Ancak Rıza Şah'ın hesabı tutmamış, bu işbirliği onun sonunu getirecekti. Sovyet Rusya, Alman vatandaşlarını sınır dışı etmeyen İran'ın tarafsızlığını yitirdiğini delil göstererek harekete geçti (Türkay & Açıkse, 2021, s. 1317). 1941 yılında İngiltere ve Sovyet Rusya, İran'ı işgal ederek Rıza Şah'ı tahttan indirdi. Rıza Şah, daha fazla karşı koyamayacağını anlayarak, oğlu Muhammed Rıza Şah lehine tahttan feragat etti ve Güney Afrika'ya sürgün edildi. Rıza Şah Pehlevi dönemi böylece İran tarihi açısından kapanmış oldu ve Şah, 1944 yılında sürgün yaşadığı yerde hayatını kaybetti (Gündoğan, 2016, s. 92).

2.2. Muhammed Rıza Şah Pehlevi Dönemi (1941-1979)

Muhammed Rıza Şah, babasının 1941'de İngiltere ve Sovyet Rusya tarafından tahttan indirilmesi ile 21 yaşında İran tahtına oturdu. Genç Şah, oldukça kaotik bir ortamda tahta geçti. İran, Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı'nda da Sovyet Rusya ve İngiltere tarafından işgal edilmişti. Savaş boyunca İran toprakları emperyalist devletlerin kullanımına açıldı. Bu dönemde İran, savaşın seyrinin değiştiği ve önemli kararların alındığı 1943 yılında yapılan Tahran Konferansı'na ev sahipliği yaptı (Kurtuluş, 2020, s. 562).

Muhammed Rıza Şah, tahta çıkınca önyargıları kırmak için halkın önüne sivil kıyafetlerle çıkarak mecliste yemin etti. Meclisten çıkacak yasalara saygı göstererek, meşrutî monarşiye bağlı saltanat sürdüreceğine dair yemin etti. İsviçre'de öğrenim görmesine bağlı olarak özgürlük yanlısı geçmişine vurgu yapıyor, sivil bir bürokrat sınıfının oluşumuna destek

veriyordu. Hükümete ayırdığı bütçeyi aktararak, hastane, okul, kütüphane gibi eksikliklerin tamamlanmasını sağladı. Babasının el koyduğu arazileri hükümete devrederek, asıl sahiplerine iade edilmesine öncülük etti. Ayrıca dini vakıflar, tekrar eski statüsüne kavuşturuldu. Kum ve Meşhed gibi önemli kentlere hac ziyaretinde bulundu (Abrahamian, 2008, s.132).

Muhammed Rıza Şah'ın 1941 de başa geçişinden, Başbakan Muhammed Musaddık'ın darbe ile devrildiği 1953'e kadar geçen süre, İran'ın o zamana kadar geçirdiği en demokratik ve özgürlükçü dönemi oldu. Bu dönem boyunca Şah'tan çok meclis ağırlıklı yönetim modeli benimsendi. Rıza Şah döneminde baskıya maruz kalan ve hapse atılan aydın ve muhalif gruplar, özgürlüklerine kavuştu. Muhammed Rıza Şah'ın baskıcı tutumu terk etmesi sonrası hem sol hem de liberal milliyetçi gruplar, yer altından çıkarak seslerini duyurmaya başladı ve eski güçlerini elde ediyorlardı. Ancak diğer taraftan Şah, 1949'da suikaste uğradıktan sonra baskısını arttırdı ve iktidarını sağlama almak için bazı uygulamalarda bulundu. Üyelerini kendisinin belirlediği senatonun kurulması kararını alarak Şah'a parlamentoyu feshetme yetkisi veren kararı anayasaya ekledi. Suikastı Tudehli militanlar yaptı gerekçesiyle Tudeh kapatıldı. Dolayısıyla içeride zayıf ve tecrübesiz olmasından kaynaklı yaşanan bir süreç zaman geçtikçe iktidarını korumak ve güçlendirmek adına sert adımlar atmasına sebep oldu ((Djalili & Kellner, 2010, s. 80-81).

Ulemanın da muhalif gruplardan pek bir farkı yoktu. Onlar da Rıza Şah döneminde baskı ve sert tedbirlere kurban gitmiş, yeni dönemde kaybettiklerini tekrar kazanma yoluna başvuruyorlardı. Buna bağlı olarak ilk iş, Şah'a birçok önemli konularda geri adım attırmayı başardılar. Muharrem Ayı'nda düzenlenen İmam Hüseyin'i anma törenleri önceki Şah döneminde yasaklanmıştı. Öncelikle anma törenlerine getirilen yasak ortadan kaldırıldı. Bununla birlikte resmi dairelerde oruç tutma yasağı ve kadınların örtünme yasağı kaldırılarak, tekrar eski kazanımlar elde edildi. Böylece kadınlar tesettürlü bir şekilde tekrar sokaklarda dolaşabildi ve çarşı-pazarlarda alış-veriş yapmalarına olanak sağlandı. Şah ve ulema arasında karşılıklı gelişen iyi ilişkiler, ulemanın Şah'a karşı bağlılıklarını bildiren açık davranışlar sergilemesi ile artarak devam etti. Genç Şah'ın en büyük destekçisi olduğu iddia edilen Ayetullah Burûcirdî (*tek merci-i taklid*), Kum kentinde 1949'da düzenlenen ve yaklaşık iki bin din adamının katıldığı toplantıda, ulemanın siyasetten uzak kalması gerektiğini söyledi.

Ancak Burûcirdî verilen bu desteği, dini hedef alan tehlikelerin bertaraf edilmesi adına Şah'a baskı yapılarak, geri çekmeyi de gerektirebileceğini ifade ediyordu. 1953'te Şah ile Muhammed Musaddık arasında yaşanan çatışmada Şah yanlısı olduğu gerekçesiyle itham edilmişti. Musaddık karşıtı olduğu iddiası ispatlanmadığı için kesin bir kanıya varmak mümkün olmadı (Öz, 1992, s. 464). Böylece ulema 1960'lara kadar politikadan uzak durarak, bu söylem çerçevesinde iktidara karşı herhangi bir muhalefet sergilemedi. Ulema ile Şah arasındaki ilk çatışma 1960'ların başında Toprak Reformu kanununun meclise getirilmesiyle ortaya çıktı. Bu kanun ulemanın yaşam alanına girerek zorluklar çıkarıyordu. Ulemanın çoğunun toprak sahibi olması ve denetim altında tutulan vakıf topraklarının geleceğinin tehlikeye girmesi, din kurumunu huzursuz etti. Bunun üzerine devlet yanlısı tutumuyla bilinen *tek merci-i taklîd* Ayetullah Burûcirdî Toprak Reformu Kanununa karşı çıkmakta gecikmedi. Burûcirdî, Behbehani'ye mektup yazarak, bu kanunun özel mülkiyeti sınırlandırılması anlamını taşıdığını ve bunun İslam'da yeri olmadığını ifade ederek karşı çıkmaya davet etti. Behbehani, Meclis Başkanı'na gönderdiği mektupta bu kanunun İslam'a aykırı olduğunu, onaylansa bile yasalaşamayacağını çünkü anayasanın ikinci maddesine göre İslam'a aykırı olan yasaların yok hükmünde olduğunu belirtti. Bunun üzerine Toprak Reformu kanunu revize edilerek meclisten geçirildi (Sancar, 2016, s. 71-74).

3. Milliyetçi Cephe: Petrolün Millileştirilmesi Meselesi

1940'ların sonlarına doğru ortaya çıkan Milliyetçi Cephe, İran'daki sol hareketin gerilemesiyle geniş alan bularak ortaya çıktı. Milliyetçi Cephe, özel mülkiyet, serbest piyasa modeli ve liberal politikaları benimseyen bir parti programına sahipti (Beşiriye. 2009, s. 27-28). Milliyetçi Cephe geniş bir koalisyon olup içerisinde modernleşme yanlıları, milliyetçiler, 1930 ve 1940'larda eğitim görmüş etkin bir kuşak ağırlıktaydı (Garthwaite, 2011, s. 219). Milliyetçi bloğun başında yer alan kişi, İran siyasetinin yakından tanıdığı ve geçmişi 1906 Meşrutiyet Devrimi'ne dayanan ünlü siyasetçi Muhammed Musaddık idi. Bölge valiliği, milletvekilliği ve kabine bakanlığı görevlerinde bulunmuştu. Rıza Şah, tahta geçmeye hazırlanırken Musaddık Kaçar Hanedanlığının yok olmasına ve "Pehlevi" adında yeni bir hanedanlığın kurulmasına karşı çıkan ve yolunu kapatmaya çalışan Ulusal Meclisin birkaç temsilcisinden biriydi (Hosseini, 2018). Bu

nedenle Rıza Şah ile uyumlu çalışmalar yapamamış ve Şah tarafından istifaya zorlanmıştı. Musaddık'ın, öteden beri savunduğu iki önemli konu vardı: Dış siyasette katı bir sistem benimseyerek “*olumsuz denge/negatif dengeleme*” kurmak, aynı zaman da iç siyasette sert bir anayasa oluşturma ve yabancı hâkimiyetine son verme politikasıydı. Musaddık, dış politikada gösterilen zafiyetin, koşulsuz taviz ve ülkeyi yabancı müdahalesine açık hale getirme tehlikesi yarattığını dile getiriyordu. Bu nedenle 1919'da Yapılan İran-İngiliz anlaşmasını ve aynı zamanda hem Sovyet Rusya hem de Amerika ile 1946 yılında yapılan petrol imtiyaz anlaşmasına karşı çıkıyordu (Abrahamian, 2008, s. 150-151).

İran petroleri İngiliz şirketleri tarafından keşfedildikten sonra, bu petrolerden pay alma çabasına giren ve ülkeyi istila etmeye çalışan birçok emperyalist ülke ortaya çıkmıştır. Bunların başında İngiltere ve Sovyet Rusya gelmektedir. İran'da, uzun yıllar boyunca yer altı kaynakları yabancılar tarafından sömürülmüş, halk ise sefalet içinde yaşamıştır. Kaçar ve Pehlevi hanedanlıkları döneminde, özellikle İngiltere ve Sovyet Rusya arasında iki işgal bölgesine ayrılmış olan İran'ın kaynakları, yerli halkın kullanımına izin verilmemiş, elde edilen payın cüzi bir miktarının hükümete verilmesi karşılığında gayri milli oluşumlara pay edilmesi, halkın tepkisini toplamıştır (Sancar, 2016, s. 71-97).

1950'lere gelindiğinde İran Petrollerinin millileştirilmesi konusu, kamuoyu tarafından yoğun tartışıldığı bir dönem olmuştu. Bu dönemde millileştirme meselesi, parti politikasının sembolü haline gelmişti. (Sancar, 2016, s. 71-97). İngiliz petrol şirketi olan Anglo-Iranian Petrol Company (AIOC), İran'da dünyanın sayılı büyük petrol rafinerisine sahipti. AIOC'un İran petrollerinden sağladığı yıllık kazancı %75 oranındaydı. İngiliz donanmasının da yakıt ihtiyacının %85'lik kısmı yine İran petrollerinden sağlanmaktaydı. Şirket İran ile daha önceden yaptığı anlaşmalar neticesinde, büyük bir güce ve kâra ulaşmıştı. Bu ortamda AIOC, elde ettiği kazanımlardan taviz vermeden, 1950'lere kadar gelmişti. İran hükümeti, AIOC ile 1933 yılında yaptığı petrol anlaşmasına göre, yıllık gelirin %17'sini almaya razı olmuştu. İngilizler, 1940'ların sonlarına doğru İran kamuoyunun yıllık petrol gelirlerindeki payının az olması nedeniyle huzursuz olduklarını görünce, kötü bir tepki ile karşılaşmamak için İran hükümetinin talebi ile tekrar masaya oturarak önceki anlaşma revize edildi ve yıllık kâr oranları az bir miktar arttırılarak %24'e çıkarıldı.

Ancak aynı dönemde ABD şirketleri, Suudi Arabistan ve Venezüella ile yaptıkları petrol anlaşmalarında bu ülkelere yıllık kar miktarını %50 olarak paylaşmışlardı (Kaya, 2017, s. 162). Şah’ın 1949 yılında yapılan anlaşmayı kamuoyu ile paylaşması sonrası, muhalefet grupları toplanarak bu duruma tepki gösterdi. Muhammed Rıza Şah’a karşı örgütlenen muhalif kitleler, tek bir çatıda birleşerek ortak bir siyasi örgütlenmeyi oluşturdu. Muhammed Musaddık’ın etrafında toplanan gruplar, onu lider seçerek Milli Cephe hareketini kurdu (Kuduoğlu, 2019, s. 41).

Milli Cephe Hareketi, farklı grupların bileşeninden oluşmuş, heterojen bir yapıya sahipti. Milli Cepheyi oluşturan gruplar içinde; Tahran Pazar Ticareti Derneği, Ulusal Parti, Emekçiler Partisi ve İran Partisi yer almaktaydı. Milli Cephe, genellikle şehirli orta ve alt sınıflar tarafından destek gördü. Bu koalisyon, İngiliz ve Şah karşıtlığında birleşmiş bir tabana sahipti. Ayrıca ulema da Milli Cepheyi destekleyen gruplar içindeydi. Çünkü ulema emperyalist devletleri ve yabancı şirketleri İslam’ın ve İran’ın düşmanı olarak görüyordu (Polat, 2021, s. 52). Dönemin önemli müçtehitlerinden Ayetullah Kaşaniî, petrolün millileştirilmesi konusunda Milli Cepheye destek oldu. Kaşaniî, polisler tarafından yakalanıp hapse atılana kadar, İngiliz sömürüsüne karşı muhalefetine devam etti (Kuduoğlu, 2019, s. 41-42). Uluslararası Barış Yandaşları ve Ulusal Cephe örgütlerini destekleyen Ayetullah Ali Ekber Burgha-i ise, daha “sol” bir çizgide muhalefetin çalışmalarına katıldı (Sancar, 2016, s. 72).

Muhammed Musaddık, geniş katılımlı Milli Cephe hareketini kurduktan sonra, büyük bir protesto gösterisi düzenledi. Bu protestolar kısa süre sonra ülke geneline yayıldı. 1949 yılının sonlarına doğru büyük ses getiren kampanyanın ardından, yapılan seçimleri kazanarak parlamentoya girdi (Pira ve Özgüdenli, 2020, s. 228). İngilizlerin tepkileri sindirmek için yıllık petrol gelirlerinin %50’sini vermeyi teklif etmelerine rağmen, bu teklif hükümet tarafından reddedildi. İran petrolünün millileştirilmesi tasarısını meclisten geçirmeyi başaran Musaddık, aynı yıl meclis tarafından ve büyük oranda Ayetullah Kâşânî’nin desteği sayesinde başbakanlığa seçildi (Dabashi, 2008, s. 140). Böylece İngiliz Petrol şirketi ile olan ortaklık, İran meclisinin aldığı karar ile tek taraflı feshedildi (Türkman, 2007, s. 226).

Muhammed Musaddık, bundan sonraki süreçte gerçekleştirmeyi düşündüğü hedeflerini bir basın toplantısı düzenleyerek 21 Haziran 1951’de şöyle ilan ediyordu:

...Ülkemizdeki bu dayanılması olanaksız koşullara son vermek gerekir. Güçlüklerin yenilmesine götüren yolu, yeteri kadar sermayenin sağlanmasında, bunun halk için ve yaşama düzeyinin yükseltilmesi için kullanılmasında görüyoruz. Sermaye sağlamak için başvuracağımız iki olanak var: Dışarıdan kredi almak, yurdumuzda daha çok petrol gelirlerinden meydana gelen devlet gelirlerini kullanmak, petrol sanayii için ileri sürdüğümüz ve dünyanın hiçbir devletinin reddedemeyeceği mülkiyet isteklerimizin meşruluğu üzerine yabancılarla uzun yıllardır yaptığımız müzakereler bugüne kadar bir sonuç vermemiştir. Petrol gelirleri ile bütçemizin tüm giderlerini karşılayabilir, halkımız arasındaki yoksulluk, hastalıklar ve gerilikle mücadele edebiliriz. Bunun yanında önemli bir başka öge de şudur ki, İngiliz şirketinin ortadan çekilmesini sağlayarak, yurdumuzun iç işleri üzerinde etkide bulunmasına yol açan rüşveti ve türlü entrikalar da sona erdirmiş olurduk. Bu vesayet sona erdiği an, İran ekonomik ve politik bağımsızlığına erişmiş olacaktır. İran devleti, petrol üretimini bizzat eline almak istiyor. Şirketin yapacağı tek şey, malı meşru sahibine geri vermektir... Dış ülkelerde, İran'ın yabancı petrol uzmanlarını ülkeden çıkarmak ve petrol tesislerini işlemez duruma getirmek niyetinde olduğu ileri sürülüyor. Bu hipotez yalnız saçma değil, aynı zamanda düpedüz uydurmadır. İran hükümeti böyle bir şey düşünmemiştir. Gerçekte hükümet, üretimin zarar görmemesi için devletleştirmenin mümkün olduğu kadar aksamadan yürütülmesini sağlayacak bütün tedbirlere başvuracaktır. Bundan dolayı yabancı teknisyenlerin ülkeden çıkarılması diye bir şey söz konusu olamaz. (Nirumand, 1968, s. 56-57)

Musaddık, petrolü millileştirme hedefini gerçekleştirdikten sonra sadece yabancı şirketlerin varlığına karşı değil, aynı zaman da Muhammed Rıza Şah'ın faaliyetlerini de kısıtlama girişiminde bulunarak onun ordu üzerindeki etkisini kırmak niyetindeydi. Böylece Musaddık ile Şah arasında büyük bir çatışma başlamış oluyordu (Kaya, 2021, s. 402). Şah yanlısı meclis başkanı, yaşanan gelişmelere karşı tepkisini şu sözlerle bildiriyordu:

Devlet idaresi ayağa düşürülmüştür. Öyle görünüyor ki bu ülkenin sokakta miting yapmaktan başka işi yok. Artık şurada burada, her yerde gösterilerimiz var. Şu ya da bunun için her fırsatta yapılan gösteriler, üniversite öğrencileri, lise öğrencileri, yedi yaşındaki hatta altı yaşındaki çocuklar için yapılan toplantılarımız var... Bizim başbakanımız devlet adamı mı yoksa çete lideri mi? Hangi başbakan bir siyasal sorunla her karşı karşıya kalışında, “Halka sesleneceğim” der? Bu adamın yüksek mevkie uygun olduğunu asla düşünmemiştim. Ama en berbat kâbuslarımda bile yetmişlik bir ihtiyarın ayak takımını kıskırtan birine dönüşeceği aklıma gelmezdi. Meclisin etrafını çetelerle saran biri halkın baş belasından biri değildir (Abrahamian, 2008, s. 154-155) sözleriyle Başbakan Musaddık’a olan öfkelerini dile getirdi.

Muhammed Musaddık, petrolü İngiliz hegemonyasından çıkardıktan sonra iç sorunlarla mücadeleye başladı. Başta ulemanın desteğini önemli ölçüde almasına rağmen, kısa süre sonra ulema tarından büyük bir muhalefet ile karşılaştı. Bunun sebeplerinden biri Ayetullah Kâşânî’yi sadece meclis başkanlığına getirmesi ve kabineye alınacak kişileri ona sormadan atamasıydı. Sonraki zamanlarda Musaddık’ın politikalarından duyduğu rahatsızlık nedeniyle Kâşânî’nin Musaddık ile arası iyice açıldı (Algar, 2022, s. 7). Bunun diğer sebebi ise, Musaddık’ın sol gruplara yakınlaşması ve Tudeh Partisi ile işbirliğine gitmesiydi. Ulemanın muhalefeti öyle boyutlara ulaştı ki, Musaddık’ın darbe ile indirileceği günlerde, Şah yanlısı tutum sergileyerek fiilen darbeyi desteklediklerini açıkça gösteriyorlardı (Sancar, 2016, s. 72). Bu durum Milliyetçi Cephe’nin kan kaybetmesine sebep oldu.

Musaddık, başbakanlık yetkilerini kullanmaya başlayarak en kilit ve stratejik yerlere kendisine yakın kişileri bakan olarak atadı. Petrolün İran’a ait olduğunu göstermek için, Iran Oil Company’yi kurdu (NIOC). Petrol rafinerisinin sorunsuz el değiştirilmesi için Anglo-Iranian Oil Company (AIOC) ile görüşmelere başladı. Ancak AIOC, devir işlemlerini yerine getirmeyi kabul etmeyince Musaddık NIOC’ye petrol kuyuları, boru hatları, ülke genelindeki bürolarına ve AIOC’in bütün rafinerilerine el koyma emri verdi. İngiliz hükümeti yaşanan sorunlar nedeniyle, ülkede bulunun bütün şirket personelinin geri çekerek İran’dan yapılan petrol ihracatını kestiğini duyurdu. İngiltere bununla da kalmayıp İran’ı Birleşmiş Milletlere

şikayet etti. BM Ulusal Güvenlik Konseyi Musaddık'ı toplantıya çağırdı. Musaddık, İngiltere'nin ülkesinde yıkıcılık faaliyetlerinde bulunduğunu ileri sürerek İngiltere'yi bölücülükle suçladı. Bunun üzerine İngiltere ile olan bütün diplomatik ilişkiler kesilerek büyükelçilik ve diğer temsilcilikler Musaddık tarafından kapatıldı. Musaddık'ın bu hamlelerine karşılık olarak İngiltere parlamentosu, İran'a karşı yapılacak bir askeri operasyonu tartışmış ancak nihai bir karar almamıştı (Sarıkaya, 2008, s. 121). Bunun yerine Basra Körfezi'nde bulunan donanmasının sayısını artırarak İran'ın alacaklarına el koydu. İngiltere'nin İran petrollerine uluslararası arenada ambargo uygulaması ve bu uygulamalara başta ABD olmak üzere diğer ülkelerin de destek vermesi, İran ekonomisini büyük bir krize sürükledi (Arıkan, 2016, s. 20).

Esasında İran, petrolü millileştirme girişiminde bulunurken bu hususta kendisine dayanak olarak ABD'yi görmüştü. İngiltere karşısında ABD'yi bir denge unsuru görerek yanına çekebileceğini düşündü. Çünkü Batının kolay kolay İran petrolünden vazgeçemeyeceğini düşünmüş ve jeopolitik konumunun öneminden ötürü cesaretlenmişti. Dolayısıyla ABD'nin o zamana kadar Ortadoğu'ya girmeye uygun bir ortam bulamayışı ve Sovyet Rusya ile İngiltere'nin boş bırakmadığı İran petrolünü işlemek için şirketlerini kullanamaması Tahran yönetimi için İngiltere'ye karşı bir fırsat olarak görülmekteydi. Ancak Musaddık hükümetinin bu hesabı tutmamış, ABD-İngiliz geleneksel birlikteliği bozulmamıştı. Diğer taraftan İran uluslararası piyasada yalnızlaştırılarak mali krize sürüklendi (Arı, 2008, s. 249).

İran'da, millileştirme hareketinden sonra mali alanda önemli kayıplar yaşanmaktaydı. İran'ın içinde bulunduğu bu zor zamanlarda Başbakan Musaddık ve Şah arasında bitmeyen bir gerginlik başlıyordu. 1952 yılına gelindiğinde Musaddık seçim yasasında bazı değişikliklere giderek toprak ağalarını ve monarşiyi zayıflatma yolunda harekete geçti. Musaddık, daha önce hiçbir başbakanın cesaret edemediği Savaş Bakanı'nı atama yetkisinin kendisinde olduğunu ileri sürerek kendisine yakın birini bakanlığa atadı. Muhammed Rıza Şah bu atamaya karşı çıkınca ipler iyice kopma noktasına geldi. Musaddık, boyun eğmeyerek Şah'a: "Bu şartlar altında milli mücadelenin sonunu getirmeme imkân yoktur" diyerek; "Savaş Bakanının sorumluluğunu almadan görevime devam edemem. Majesteleri bunu kabul etmediğine göre egemenliği elimde tuttuğumdan

emin değilim ve Majestelerinin isteklerini yerine getirebilecek bir başka hükümetin yolunu açmak için istifa ediyorum” (Kinzer, 2018, s. 170) ifadeleriyle Şah’a meydan okudu.

Musaddık, katıldığı bir radyo programında bu atamanın neden yapıldığı hakkında bilgiler verdi. Dış güçlerin petrolün millileştirilmesini engellemek adına bazı operasyon hazırlıkları içinde olduğunu anlatan Musaddık, buna karşı hazırlıklı olmak için silahlı kuvvetleri denetimi altında tutması gerektiğini kamuoyu ile paylaştı. Bu konuşmanın üzerine geniş bir protesto dalgası yayılarak genel grevlere gidildi ve Şah’ın olaylara sert müdahale etmesiyle kan döküldü. Şah, tepkilerin büyüyerek devam etmesi üzerine geri adım atmak zorunda kaldı (Abrahamian, 2008, s. 155-156).

Muhammed Musaddık, yaşanan kanlı protestoların ardından daha güçlü bir şekilde dönerek Şah’a karşı sert tedbirler almaya devam etti. 21 Temmuz gününü (30 Tir) *milli ayaklanma* günü ilan etti. Savunma Bakanlığı’nı kurarak Savaş Bakanlığı’nın bütün yetkilerini bu bakanlığa devretti. Genel Kurmay Başkanı’nı atayıp savunma amaçlı silah satın alacağını duyurdu. 140 kişiye yakın Şah yanlısı subayı, ordudan uzaklaştırdı. Askeri bütçede kesintiye giderek 15 bin kişiyi Jandarmaya aktardı. Geçmiş dönemlerde satın alınan silahların soruşturmasını başlatarak mecliste komisyon kurulmasını istedi. Sarayın bütçesinden tasarrufa giderek lükse kaçan alımları yasakladı ve hanedanlığa ait toprakları devlet hazinesine aktardı. Şah’ın, bilgisi dışında yabancı ülkelerin büyükelçileri ile görüşmesini yasakladı ve Saray Bakanlığı’na da kendi yakın arkadaşlarından birini atadı (Abrahamian, 2008, s. 155-156).

Şah ile Musaddık arasının gerginleştiği bu dönemde uygulanan boykotlar nedeniyle petrol ihracatının yapılamaması, İran’da enflasyonu ve işsizliği arttırdı. Muhammed Musaddık, ülkenin mali durumunu düzeltmekte güçlük çekiyordu. Ayrıca Musaddık’ın yaptığı reformları dine aykırı bulan ulema, desteğini Milli Cepheden çekmeye başladı. Bunun başında da Musaddık ile arasında fikir ayrılığı bulunan Ayetullah Kâşânî vardı. Buna bağlı olarak ulemanın desteğini çekmesiyle başlayan süreçte Milli Cepheyi oluşturan koalisyonun diğer ortakları, Musaddık’ın icraatlarını beğenmeyip ayrılmaya başladıkça, başbakanın etrafındaki kalabalık gün gün azalıyor ve Cephe dağılma ile karşı karşıya kalıyordu. Milli Cephenin dağılması en çok solcu Tudeh’e yaradı. Özellikle işçi sınıfını kendine çekerek, ülkenin en büyük siyasi oluşumu haline geliyordu. Tudeh’in bu derece büyümesi en

çok ulema sınıfını rahatsız ediyordu. Bu karmaşık ortamdan faydalanmak isteyen bir grup Şah yanlısı subay, Musaddık'ı devirmek için gizli bir örgüt kurmaya başladı (Cleveland, 2008, s. 325).

Ordu içindeki bu darbe hazırlıkları, İngiltere ve ABD hükümetleri tarafından gizliden desteklenmeye başlandı. Bu dönem aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesine denk gelmiş ve soğuk savaş döneminin iki kutuplu dünyasında ABD, Sovyetlerin komünist yayılcılığını engellemeye çalıştığı bir zaman da İran'da Sovyetlere yakın Tudeh Partisi'nin yükselişi Amerika'yı huzursuz ederek onu tedbir almaya zorlamıştı. Bu ortamda Şah yanlısı subayların darbe hazırlıklarına destek vermek amacıyla İngiltere ve ABD tarafından başkent Tahran'a CIA ajanları gönderildi. Muhammed Rıza Şah, darbeye onay vererek darbeci subayların lideri General Fazlullah Zahidi'yi başbakan olarak atadığını ilan eden bir belge yayımladı (Cleveland, 2008, s. 235).

Muhammed Musaddık, darbe girişimini ordu içindeki adamlarından önceden haber almıştı. Hazırlığını yapan Musaddık, darbeyi kendisine tebliğ etmek ve tutuklamak için gelen Şah yanlısı albayı ve beraberindeki askerleri tutuklatarak darbenin başarılı olmasını engelledi. Muhammed Rıza Şah, darbenin başarısız olduğunu haber alınca, ülkeden kaçarak önce Irak'a ardından da Roma'ya gitti (Armaoğlu, 2009, s. 596).

Muhammed Musaddık'a yapılan darbe girişimine karşı sokaklara dökülen halk ve Tudeh taraftarları, Şah'ın ülkeyi terk ettiğini öğrenince Muhammed Rıza Şah'ın heykellerini devirmeye ve devlet dairelerini işgal etmeye başladılar. Bu sırada girişimlerinin sonuçsuz kaldığını öğrenen ABD hükümeti, yeni bir planı devreye soktu. ABD hükümeti büyükelçiliği yoluyla Musaddık'la irtibata geçerek sokak gösterilerinin son bulmasını istedi. Musaddık, darbe tehlikesinin geçtiğini düşünerek alanlardaki insanların evlerine çekilmesini istedi ve bu çağrıyla sokaklar boşalmaya başladı. Başbakan Musaddık'ın çağrısı onun sonunu getirecekti. Başbakanlık konutunun etrafının ve sokakların boşaldığını gören darbeciler düğmeye bastı. Böylece Şah yanlısı subaylar ve CIA ve MI6 ajanları tarafından Musaddık'ın konutu kuşatılarak dokuz saat süren mücadelenin ardından 19 Ağustos 1953'te darbe başarıya ulaştı ve Muhammed Musaddık tutuklandı (Uygur, 2016).

Darbeyi Kıbrıs’taki üssünden yöneten MI6 ajanı İran büro şefi Norman Darbyshire, yıllar sonra katıldığı bir programda o günleri şöyle anlatıyordu:

İngiltere’nin -MI6’in- Musaddık’ı devirmek istemesinin ana nedeni, hükümetinde Komünist Parti’si Tudeh’ten sadece bir bakan olmasına rağmen, onun eninde sonunda Sovyet etki alanına gireceğinden kuşkanılmasıydı. Ben buna gerçekten inanıyorum çünkü Musaddık bayağı zayıf bir karakterdi. Bir kez iyi eğitilmiş Komünist Parti mensuplarını aldın mı gerisi uzun sürmezdi. Biz, onun komünizme karşı bir tür savunma duvarı olduğu yolundaki Amerikan yaklaşımına katılmıyorduk. Uzun vadede komünistler tarafından etki altına alınabileceğini düşündük. Plan, kentteki (Tahran) kritik noktaların Şah’a sadık olduğunu düşündüğümüz birlikler tarafından ele geçirilmesiydi. Radyo istasyonu vesaire, klasik bir plandı. (BBC, 2020)

Muhammed Musaddık’a siyasetin yolunu açan petrol meselesi, takvimler 1953 yılını gösterdiğinde bu kez siyasi kariyerinin sonunu getirecekti. Musaddık’ın, devrilmesinden sonra Muhammed Rıza Şah İran’a döndü ve babasını dahi aratacak 26 yıllık sert iktidarının temellerini attı. Şah ilk iş olarak İngiliz şirketi ile masaya oturup, petrol gelirlerinin %50’lik kısmına razı olarak anlaşma imzaladı. Böylece petrolün millileştirilmesi meselesi de kapanmış oldu.

Musaddık, 1967’de ölene kadar ev hapsinde tutularak etkisizleştirildi. Özellikle Milli Cephe ve Tudeh üyeleri yoğun baskılara maruz kalarak tutuklanıp idam edildiler. Geri kalan muhalif kesim, faaliyetlerini askıya alarak yer altına indiler.

4. 1953 Darbesinden Devrime Kadar Geçen Süreçte Muhalefet ve Milliyetçi Cephe

1953’te tutuklanan Milli Cephe üyelerinin birçoğu 1954’te serbest bırakıldı. Diğer Cephe üyelerinden bazıları da ülkeyi terk etmiş veya emekli olmuşlardı. Siyasetten çekilen cephe üyelerinin çoğu, Musaddık’ın ölümüne kadar onunla irtibat halindeydi ve 1954’ün sonlarında “*Milli Direniş Hareketi*” adı verilen yeni bir oluşum ile ortaya çıktılar. Hareketin öde gelen isimleri şöyleydi: Musaddık’ın son kabinesinde Eğitim Bakanı olarak görev yapan ve Hukuk Fakültesi’nin eski dekanı olan Kerim Sencabi,

İran Partisi'nde yöneticilik yapan ve aynı zamanda Musaddık ile birlikte siyaset yapmış Hasebi Zirakzade. Diğer isimlerden, Asgar Paşa, Zangane, Şahpur Bahtiyar, Halil Maliki (Marksist İran Sosyalist Derneği'nin kurucu), Foruhar (Musaddık yanlısı Ulusal Parti'nin kurucusu ve avukat), Milli Direniş Hareketi'nin önemli kadrosunu oluşturuyordu. Milli Direniş Hareketi'nin devrime giden süreçte önemli rol oynayacak olan iki önde gelen siyasetçisi, Mehdi Bezirgan ve Mahmut Talegani, 1978-79 yıllarında muhalif söylemleriyle bu kalkışmaya büyük katkılar sağlamışlardı.

Mehdi Bezirgan, Paris'te Mühendislik fakültesinde okumuş, zengin tüccar bir ailenin oğluydu. Musaddık tarafından, İran Milli Petrol Şirketi'nin (NIOC) başına getirildi. Tahran Üniversitesi'nde kurulan İslami Öğrenciler Derneği'ni destekleyen Bezirgan, komünizm karşıtı olan fikirleri nedeniyle de Tudeh ile yakınlaşan İran Partisi'nden istifa etmişti. Bezirgan 1950'li yılların başında “*Modern İslam*” hareketini başlatarak, kurum ve kuruluşlarda modern İslami yaklaşımı yaygınlaştırmıştı (Fekri, 2011, s. 94). Öğrencilerden oluşan İslamî gruplarını Milliyetçi Cepheye katılmaları konusunda teşvik etti (Rigiderakhshan, 2022, s. 29). Mehdi Bezirgan ve arkadaşları 1960'ların başında Milliyetçi Cephe'den ayrılıp “*Özgürlük Hareketi*”ni kurdu. Bu dönemde Şah'ın yayımladığı “*Beyaz Devrim*” kararlarına karşı çıkarak ulemanın safında muhalif hareketlerine katıldı (Akyol & Ahmedi, 2020, s. 275).

Hüccet-ül İslam Mahmut Talegani, Zamanının Ebu Zer'i olarak tanımlanmıştır. Dini yorumlayışı ve çizgisi nedeniyle batı mütefekkirleri tarafından “*İslami Sosyalist*” olarak nitelendirilmiştir. Bu yönüyle Ali Şeriatî'ye de benzerlik gösterdiği görülmüştür (Ufkumuz Haber, 2013).

1960 ile 1963 yılları arasında kısmi özgürlük havasında Foruhar'ın Ulusal Partisi, Kerim Sencabi'nin İran Partisi ve Halil Maliki'nin Sosyalist Derneği tekrar hayat bularak, birleştiler ve İkinci Milliyetçi Cephe'yi kurdular. Ali Şeriatî, Mehdi Bezirgan, Mahmut Talegani ve arkadaşlarının partisi olan İran Özgürlük Hareketi de cepheye katılarak destek verdiler. Cepheye katılan Özgürlük Hareketi üyelerini anayasacı, İranlı, Müslüman ve Musaddık yanlısı olarak nitelendiriyordu. Bunu da şöyle açıklıyorlardı: “Müslümanız, çünkü biz ilkelerimizi siyaset dışında tutmayı reddediyoruz; İranlıyız, çünkü ulusal mirasımıza saygılıyız; anayasacıyız, çünkü biz düşünme, açıklama ve örgütlenme özgürlüğü istiyoruz; Musaddıkçiyiz, çünkü ulusal bağımsızlık istiyoruz” (Abrahamian, 1982, s. 457).

İkinci Milliyetçi Cephe, 1963'te yaşanan başkaldırı sonrasında yasaklanarak baskı altına alındı. Bu olaylardan sonra Milliyetçi Cephe içinde ideolojik ve birçok sebepten dolayı ayrılıklar yaşanarak bölünme noktasına gelindi. İran Partisi'ne yakın üyeler, cephe içindeki aşırılığı önlemek için ve rahat, başına buyruk koalisyon taraflarının etkisini kırmak için tek bir merkez altında ve çerçevesi belli bir siyasi yol izlemeyi esas aldılar. Ancak cephe içindeki Ulusal Parti, Sosyalist Dernek ve Özgürlük Hareketi'nden oluşan koalisyon bu fikre karşı çıkarak tek bir çizgide kalınmaması gerektiğini savundular. Cephe içindeki anlaşmazlıklar günden güne derinleşerek devam etti. İran Partisi, tartışmaların dışında kalarak daha somut meseleler üzerinde durmayı tercih ederken, Sosyalist Dernek ve Özgürlük Hareketi sorunları, teoriden pratiğe dökmekten yoksun sığ bir ideolojik tartışmanın etrafında döndürüyordu (Sancar, 2016, s. 98).

Milliyetçi Cephe, içerisindeki sorunları halledememiş, siyasi gerginlikler artarak devam etmiştir. Bu sorunlara bağlı olarak 1965'te iki ayrı gruba ayrılmıştır. İran Partisi, İkinci Milliyetçi Cephe ismini değiştirmeden çalışmalarını, Avrupa'da kurulan İranlı Öğrenciler Konfederasyonu'nun aracılığı ile demokratik ve laik bir İran devleti tesis etmek üzerine inşa etti. Diğer grubu oluşturan Ulusal Parti, Sosyalist Dernek ve Özgürlük Hareketi, Üçüncü Milliyetçi Cephe'yi kurarak etrafında birleştiler ve Avrupa'dan muhalefet hareketlerine destek vermeye devam ettiler.

Milliyetçi Cephe Hareketi, 1963 sonrasında muhalefeti İslamcı örgütlerin etkisinden kurtaramayarak, siyasal İslamcı çizgisine kaymıştır. Bu değişimin nedenini, ileride gerçekleşecek olan İslamcı devrimin varlığında bulmak zor değildir. Milliyetçi Cephe'nin bölünüp dağılması, aynı zamanda sosyalist, laik ve liberal politikaların da kaybına yol açmıştır. Bu süreçte İran muhalefeti liberal ve laik bir politikadan çıkarak, gün geçtikçe ulema merkezli dini bir yönelişe geçtiği aşıkardır. Milliyetçi Cephe Hareketi, lideri olan Musaddık'ın kaybından sonra ve özellikle Şah'ın baskısına maruz kalınan 1963 sonrasında gerekli çalışmalar yapamaması ve birlik içinde olamamasının nedeni, cephenin birçok fraksiyondan oluşması ve tek bir fikir etrafında birleşememeleri nedeniyle etkili bir muhalefeti eksik bırakmıştır. Milliyetçi Cephe'nin homojen bir yapıda olmaması, örgütlenmesine zafiyet oluşturmuş, bu da ülke meselelerini tartışmaktan ziyade iç çekişmelere yol açmıştır. 1977 sonrası tekrar canlandırılmaya çalışılmış, ancak İslam Devrimi'nin gerçekleşmesinden sonra 1981'de

yeni rejim tarafında partinin faaliyetleri yasaklanmıştır. Ancak rejimin baskılarına rağmen illegal bir şekilde varlığını hala devam ettirmektedir (Abrahamian, 1982, s. 457; Sancar, 2016, s. 98-99).

Şah'ın baskısına uğramayan tek kesim ulemaydı. Bu durumun nedeni ise, Musaddık'a yapılan darbe esnasında ulemanın darbeye yoğun destek vermesi ve Şah yanlısı tutum sergilemesiydi. Ulemanın önde gelen isimlerinden Ayetullah Burûcirdî ve Muhammed Bihbehani, Musaddık'a karşı ABD ve Şah'ın yanında yer alarak sol örgütlerle yakınlaşan başbakana ders vermek niyetindeydi (Sabah Gazetesi). Nitekim bu niyetlerini gerçekleştirmeyi başarıp hem devrim sürecinde hem de devrimden sonra İran'da ayakta kalan tek grup olmuşlardır.

5. Sonuç

İran, tarih boyunca radikal değişimler geçiren ender ülkelerden biridir. Bu değişimleri birkaç evrede görmek mümkündür. Konumuz itibariyle özellikle 1940'lardan başlayıp 1979 devrimine gidecek süreçte muhalefetin etkisini incelemeye çalıştık.

İran'ın jeopolitik öneminin büyük olması ve yer altı kaynakları bakımından zengin olması yabancı ülkelerin iştahını kabartmıştır. Buna bağlı olarak İran'da yerli kaynakların yabancı ülkelere sömürülmesi ve İran'ın fiilen işgal altında yaşaması halkın isyanına sebep olmuştur. Zengin yer altı kaynaklarına sahip olan İran'da halk ekonomik sıkıntı çekerken iktidar çevresinin lüks yaşantısı büyük tepki toplamıştır. Bunun yanı sıra özellikle Musaddık'ın darbe sonucunda devrilmesinden 1963 Beyaz Devrim'e kadarki süreçte Şah'ın baskıcı yönetimi ve iç politikayı kontrol altında tutmak amacıyla SAVAK örgütünü kurması, muhalefetin gücünü kırmıştır.

1963'te Toprak Reformu tasarısının meclise sunulması, bu zamana kadar siyasetten uzak kalmış ulema ile Şah arasında çatışmaya sebep oldu. Bunun nedeni birçok din adamının toprak sahibi olması ve ulemanın vakıf topraklarını kontrol etmesinden kaynaklanıyordu. Toprak reformu ulema için tehlike arz etmekte ve özel mülkün gaspı sayılıyordu. Ayetullah Kâşânî ve Behbehani gibi ulemanın önde gelen din adamlarının tepki göstermesi, Toprak Reformu'nun revize edilerek geçmesi ile sonuçlandı. Ulemaya göre anayasanın ikinci maddesine göre kanunlar İslam'a uygun yapılmalıydı. Özel mülke karışmak şeriate aykırı olduğu için kanun onaylansa dahi

yasalaşamazdı. Bu olayla birlikte ulema, muhalif kanat içindeki isyan bayrağını Şah'a karşı açıyordu. Diğer muhalefet grupları da Şah karşıtlığı üzerinden ulema etrafında birleşerek, 1979 devrimine giden süreci birlikte götürüyorlardı.

Geniş bir koalisyondan oluşan ve heterojen bir yapıya sahip olan Milliyetçi Cephe Hareketi, birçok muhalif gruptan meydana geliyordu. Milliyetçi Cephe'nin başında da İran kamuoyunun yakından tanıdığı Muhammed Musaddık vardı. Özellikle 1950'lerin başında İran'da her kesimin tartıştığı bir konu olan Petrolün millileştirilmesi hadisesi yine Musaddık Başbakan olur olmaz ivme kazanmıştı. Milliyetçi Cephe Hükümeti'nin meclise sunduğu kanun teklifinin kabul edilmesiyle İran Petrolleri millileştirildi. Buna bağlı olarak tek taraflı fesih ile İngiliz şirketin İran petrolleri üzerindeki ortaklığı bitirilmiş oldu. İngiltere karşı hamle olarak İran petrollerine uluslararası alanda ambargo uygulamış buna başka ülkelerde destek vermişti. Başbakan Musaddık bir yandan yabancı hegemonyasına karşı dururken diğer yandan iç karışıklıklar ile uğraşıyordu. Musaddık, Muhammed Rıza Pehlevi'nin ilk darbe girişimini bertaraf etmekte başarılı olmuşken üç gün sonra Amerika ve İngiltere istihbaratlarının devreye girmesi ile ikinci darbe girişimi başarılı oldu ve Başbakan Musaddık yakalanarak ev hapsine alındı. Musaddık'ın siyasetten uzaklaştırılması ve Cephe üyelerinin ağır baskılara uğraması, Milliyetçi Cephe'nin dağılmasına yol açtı.

1960'ların başlarından itibaren başka isim altında farklı gruplar tarafından tekrar kurulan Milliyetçi Cephe hareketi, devrim sürecinde Şah karşıtlığında birleşerek ulema ile birlikte hareket etti. Devrimin başarıya ulaşmasından sonra yeni kurulacak rejim tarafından karşı devrim hareketiyle siyasetten tekrar uzaklaştırıldı. Ancak Milliyetçi Cephe hareketi yasaklı olmasına rağmen halen gizli faaliyetlerine devam etmektedir.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muaftır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Abrahamian, E. (1982). *Iran between two revolutions*. Princeton University Press.
- Abrahamian, E. (2011). *Modern İran tarihi*. (2. bs.). (Çev. D. Şendil). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 2008).
- Ahavi, Ş. (1990). *İran'da din ve siyaset*. Yöneliş Yayınları.
- Akyol, E. & Ahmedi, A. (2020). İran'da siyasi partiler. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8(23), 268 – 284. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.709156>
- Algar, H. (2022). Kâşânî, Ayetullah. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (25), 6-7. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kasani-ayetullah>
- Arı, T. (2008). *Geçmişten günümüze Orta Doğu siyaset, savaş ve diplomasi*. Mkm Yayıncılık.
- Arıkan, P. (2016). İran, Musaddık ve darbe. *Ortadoğu Analiz*, 8(76), 19-21. <https://www.orsam.org.tr/tr/iran-musaddik-ve-darbe/>
- Armaoğlu, F. (2009). *20. Yüzyıl siyasi tarihi*. Alkim Yayınevi.
- Ayetullah Mahmut Talegani. (2023, Mayıs 23). *Ufkumuz Haber*, <http://www.ufkumuzhaber.com/ayetullah-mahmud-talegani-25435h.htm>.
- BBC News Türkçe. (2020). İran'da Musaddık'a darbe: MI6 ajanının tanıklığı. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-53810694>.
- Beşiriye, H. (2009). *İran'da devlet, toplum ve siyaset*. (Çev. M. Koç). Ağaç Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 2000).
- Bihbehani Muhammed kimdir? İran'ın önemli din adamlarından. (25 Mayıs 2023). *Sabah*, s. 1. <https://www.sabah.com.tr/sozluk/felsefe/bihbehani-muhammed-kimdir-iranin-onemli-din-adamlarindan>
- Cleveland, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu tarihi*. (Çev. M. Harmancı). Agora Kitaplığı. (Orijinal yayın tarihi 2004).
- Dabashi, H. (2008). *İran: Kenetlenmiş halk*. (Çev. E. Ayhan). Metis Yayınları.
- Djalili, M. R. & Kallner, T. (2011). *İran'ın son iki yüzyıllık tarihi*. (Çev. R. Uzmen). Bilge Kültür Sanat Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 2010).

- Fekri, A. A. (2011). *Tarihsel gelişim sürecinde İran devrimi*. Mızrak Yayınları.
- Garthwaite, G. R. (2011). *İran tarihi*. İnkılap Kitapevi.
- Gündoğan, Ü. (2016). *İran ve Ortadoğu*. Adres Yayınları.
- Hosseini, K. (2018). Hayat-ı siyasi-i Muhammed Musaddık piş ez cebhe-i milli, *Radyo Farda*, https://www.radiofarda.com/a/fk_downfall_part_2/25149517.html
- Kaya, M. (2017). Muhammed Musaddık'ın İran petrolerini millileştirme çabaları ve sonu. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 117(231), 157-166. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1513718>
- Kaya, M. (2021). Muhammed Rıza Şah Pehlevi dönemi ve modernleşme hareketleri (1941-1979). İçinde O. Karacan (Ed.), *Modern İran tarihi Kaçar hanedanından İslam devrimine* (s. 393-430). Selenge Yayınları. <https://www.bingol.edu.tr/documents/modern%20iran%20tarihi-BASKI-393-430.pdf>
- Keddie, N. R. (1981). *Roots of revolution an interpretive history of modern Iran*. New York.
- Kinzer, S. (2018). *Şah'ın bütün adamları*. (Çev. S. Önal). İletişim Yayınları.
- Kuduoğlu, A. (2019). İran'da Musaddık dönemi: 1951-1953. *İran Çalışmaları Dergisi*, 2(2), 37-62. <https://doi.org/10.33201/iranian.501095>
- Kurtuluş, R. (2008). Rıza Şah Pehlevi (1878-1944). *TDV İslam Ansiklopedisi*, (35), 67. <https://islamansiklopedisi.org.tr/riza-sah-pehlevi>
- Kurtuluş, R. (2020). Muhammed Rıza Şah Pehlevi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (30), 562-563. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-riza-sah-pehlevi>
- Mokhtarpour, A. (2012). İran devlet modeli- adlı eseri, (Kayıt No. 314793). (Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi). YÖK Tez Merkezi.
- Nirumand, B. (1968). *Hür dünyanın diktatörlüğü*. (Çev. A. Gelen). Anadolu Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1966).

- Oberling, P. (1997). Atatürk ve Şah Rıza. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 12(1), 209-214. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/58395>
- Öz, M. (1992). Burûcirdî. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (6), 463-464. <https://islamansiklopedisi.org.tr/burucirdi>
- Özkan, H. & Rigiderakhshan, M. (2019). İran'da basınının doğuşu ve gazeteler. *Erciyes İletişim Dergisi*, 6(2), 975-994. <https://doi.org/10.17680/erciyesiletisim.537079>
- Pira, S. & Özgüdenli, O. G. (2020). Muhammed Musaddık. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (31), 228-229. <https://islamansiklopedisi.org.tr/musaddik-muhammed>
- Polat, E. (2021). *1979 İran İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve İran'ın Suriye politikası*. (Kayıt No. 660054). (Yüksek lisans tezi, Bingöl Üniversitesi). YÖK Tez Merkezi.
- Rigiderakhshan, M. (2022). İran'da öğrenci hareketleri: Pehlevi döneminden devrim (1979) Sürecine. *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, (6), 22-41. <https://doi.org/10.56448/ataddergi.1097630>
- Sancar, S. (2016). *Din, siyaset ve kadın İran devrimi*. Nika Yayınevi.
- Sarıkaya, Y. (2008). *Tarihi ve jeopolitik boyutlarıyla İran'da milliyetçilik*. Ötüken Yayınları.
- Türkay, N. & Açıkses, E. (2021). İran kaynaklarına göre Şah Rıza Pehlevi dönemi İran-Almanya siyasi ilişkileri (1925-1941). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31(3), 1311-1320. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.881985>
- Türkman, S. (2007). *ABD, Ortadoğu ve Türkiye*. Nobel Yayınları.
- Uyar, M. (2006). Pehlevi hanedanlığının kuruluşu ve Rıza Şah dönemi (1921-41) devlet ricali-ulema münasebetleri. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (17), 173-201. https://isamveri.org/pdfrg/D01239/2006_17/2006_17_UYARM.pdf
- Uygur, H. (2016). 1953 darbesi ve hatırlattıkları. <https://iramcenter.org/1953-darbesi-ve-hatirlattiklari-1116> Erişim 23 Mayıs 2023

